

ՄԻՐՎԱՐԴ ՀԱՄԲԱՐՅԱՆ

ՏԱԳԱՆՐՈՎ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՎ ԴՊՐՈՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ

Ռուսական կայսրության հարավում Պետրոս Մեծի հիմնադրած Տագանրոգ քաղաքում հայերի հայտնվելը կապված է Ազովի նահանգում Ղրիմի հայերի վերաբնակեցման հետ:

1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Քյուչուկ-Կայնարջիի հաշտության պայմանագրով Ղրիմում հաստատված թաթարական խանությունը ճանաչվեց Թուրքիայից անկախ: Ղրիմի խանության նկատմամբ Եկատերինա 2-րդ կայսրուհին վարում էր այն տնտեսապես թուլացնելու, կայսրության հարավային սահմանները ամրապնդելու, Մև և Ազովի ծովերի մերձափնյա հողերի նվաճման քաղաքականություն: Ռուստովցի ուսումնասիրող Ա. Բոգդանյանը իր «Անցյալից» գրքում նշում է, որ Եկատերինա 2-րդը Ղրիմի խանությունը թուլացնելու նպատակով ծրագրավորեց այնտեղից հանել հույներին և հայերին և վերաբնակեցնել այն ժամանակ դեռ անմարդաբնակ Նովոռոսիյսկի երկրամասում (հետագայում՝ Ազովի նահանգ): Դրանով նախ մեծ հարված էր հասցվում խանի եկամուտներին, որոնք գոյանում էին հույներից և հայերից գանձված հարկերից, և երկրորդ՝ ռուսական կառավարությանը Ղրիմից քրիստոնյաներին տեղահանման և վերաբնակեցման էր մղում երկրամասը տնտեսապես յուրացնելու և զարգացնելու հեռանկարը¹:

Ռուսական կայսրության գործակալներին հաջողվեց բանակցել հայ հոգևորականության և հարուստ վերնախավի հետ, որի ներկայացուցիչներից շատերն առևտրական և գործնական կապեր ունեին Հարավային Ռուսաստանի բնակավայրերի հետ: Ձեռք բերվեց նրանց համաձայնությունը՝ տեղափոխվելու նոր երկրամաս և ծավալելու առևտրական գործունեություն: Եկատերինա 2-րդի կարգադրությամբ տեղահանման և վերաբնակեցման գործը հանձնարարվեց իշխան Պոտյոմկինին: Վլադիմիր Բարխուդարյանի «Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779-1861 թթ.)» պատմագիտական աշխատությունը բոլոր մանրամասնություններով ներկայացնում է հայերի վերաբնակեցումն Ազովի երկրամաս, որում իրենց մեծ ներդրումն ունեցան գորավար Սուվորովը, Աստրախանի երիտասարդ արքեպիսկոպոս իշխան Հովսեփ Արղությանը: Վերաբնակեցումն ավարտվեց 1778 թ. սեպտեմբերին, որի մասին Սուվորովը հայտնեց ղեկավարությանը. «Ղրիմի քրիստոնյաների տեղահանումն ավարտված է»²:

Դոնի ափեր հայ գաղթականների քարավանը հասավ 1779 թ. դեկտեմբերին: Մշտական բնակատեղի ընտրելու, «տեղանքի ու պայմանների հետ ծանոթանալու նպատակով մի պատգամավորություն է ուղարկվում, որը Դնեպր գետի մոտակայքը զբաղված տեսնելով՝ անցնում է Մարիուպոլ, հետո նաև՝ Տագանրոգի շրջակայքը: Այս վայրերը նույնպես հարմար չեն գտնում և կանգ են առնում Դոն գետի ափին՝

¹ А. М. Богданян, Из прошлого, 2-е изд., Ростов-на-Дону, 1989, с. 5-6.

² Там же, с. 10.

սուրբ Դիմիտրի Ռոստովսկու ամրոցի մոտ»³:

1779 թ. դեկտեմբերի 14-ին Եկատերինա 2-րդը ստորագրում է հայ գաղթականների իրավունքների և արտոնությունների մասին պատմական հրովարտակր: Այդ հրովարտակի ետևից առաքված դրիմահայ գաղթականների պատգամավորները վերադարձին մտնում են Տագանրոգ քաղաք, այնտեղից՝ իրենց բնակատեղի: Գաղութի հիմնադրման ժամանակ Տագանրոգը, որ Եկատերինա 2-րդի օրոք վերականգնվել էր թուրքերի վերջին ավերածություններից և նոր զարգացում էր ապրում, արդեն համարվում էր ամբողջ Ազովի ավազանի առաջնակարգ առևտրավայր հանդիսացող նավահանգիստ, «նաև տարածքի միջնորդ առևտրի դերակատար, որը մտնում էր Ազովի նահանգի վարչական կառուցվածքի միջև՝ որպես զավառ, իսկ Տագանրոգի զավառի մեջ էին մտնում Նոր Նախիջևանը և Դիմիտրի Ռոստովսկու ամրոցը: 1784-1796 թթ. Նախիջևանը, Ռոստովը, Տագանրոգը և Ազովը մտնում էին Եկատերինուսովի փոխարքայության Մարիուպոլի գավառի կազմի մեջ»⁴:

Հայ վերաբնակիչներն իրենց բնակավայրերի համար ընտրում են Դիմիտրի Ռոստովսկու ամրոցից արևելք ընկած տարածքը, ուր և 1781 թ. հիմնվեց Նոր Նախիջևան քաղաքը (հետագայում՝ Դոնի Ռոստով) իր հինգ՝ Չալթր, Թովթի, Մեծ Սալի, Փոքր Սալի, Նիսվետա գյուղերով: Մակայն հարուստ վերնախավին և առևտրականներին գրավիչ թվաց Տագանրոգ նավահանգիստը, ուր հույներ ունեին սկսելու իրենց առևտրական գործունեությունը՝ գտնելով, որ դրա զարգացման համար այնտեղ կան նպաստավոր պայմաններ: Տագանրոգում հաստատվեցին մի քանի հարուստ հայ ընտանիքներ:

19-րդ դարի վերջի 20-րդ դարի սկզբի պատմաբան Պ. Ֆիլևսկին իր «Տագանրոգ քաղաքի պատմությունը» գրքում քրիստոնյաների՝ սերբերի, հույների, հայերի և մյունների՝ Նովոռոսիյսկի երկրամասում վերաբնակեցումը համարում է կարևորագույն քաղաքական քայլ, որն իրականացրեց իշխան Պոտյոմկինը: Նա կարողացավ այն կազմակերպել այնպես, որ նրանք շատ շուտով կարևորություն ներկայացրին Ռուսաստանի շահերի տեսանկյունից⁵: Գրեթե հարյուրամյա պատմություն ունեցող քաղաքն (Տագանրոգը հիմնադրվել է Պետրոս Մեծի կողմից թուրքերի հետ Ազովի պատերազմի տարիներին՝ 1698 թ.) ուներ բնակչության ինտերնացիոնալ կազմ՝ ռուսներ, իտալացիներ, հույներ, բելգիացիներ, գերմանացիներ, ուկրաինացիներ, հրեաներ, իսկ ավելի ուշ քաղաքի բնակիչները ներկայացնում էին 100-ից ավելի ազգեր ու ազգություններ: Ի սկզբանե բազմազգ բնակչություն ունենալու իրողությունը թույլ էր տալիս ազգային համայնքներին (էթնիկ խմբերին) հավասար հնարավորություններ ունենալ ոչ միայն տնտեսական գործունեություն ծավալելու, այլև իրենց ազգային մշակույթը, ավանդույթները, հավատն ու կենցաղը պահպանելու համար: Տագանրոգի ավելի քան 300-ամյա պատմությունը վկայում է, որ այս հանգամանքով է պայմանավորված և այն, որ երբեք այստեղ չեն ծագել միջէթնիկական կոնֆլիկտներ, չի եղել անհանդուրժողականության մթնոլորտ որևէ ազգային փոքրամասնության շուրջ: Մրան նպաստել է և այն, որ տարբեր ժամանակներում մինչևտրհրդային շրջանում քաղաքային իշխանությունը գլխավորել են տարբեր ազգությունների, համայնքների

³ Վլ. Բարխուդարյան, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն (1779-1861 թթ.), Երևան, 1967, էջ 51:

⁴ Նույնի էջ 102:

⁵ П. П. Филевский, История города Таганрога, Москва, 1996, с. 88.

ներկայացուցիչներ՝ նորվեգացի Կոռնելիուս Կոյուսը, գերմանացի Կոպենհագուզներ, հույն Ալֆերակին, հայ Սերեբրյակովը (Արծաթագործյան) և այլն:

Հաստատվելով քաղաքում՝ հայ ընտանիքներն սկսում են ծավալել առևտրական գործունեություն՝ սպասարկելով քաղաքի բնակչությանը: Նրանցից ոմանք, դուրս գալով քաղաքային առևտրի շրջանակներից, լայն կապեր ստեղծեցին Ռուսաստանի հարավի և այլ երկրամասերի գործարար շրջանակների հետ: Հայ ընտանիքները շուտով քաղաքում դարձան հեղինակություն վայելող ընտանիքներ, որոնք որոշակի կշիռ ունեին քաղաքի տնտեսության, հոգևոր-մշակութային կյանքում:

Տազանրոզցի երկրագետներ Օ. Գավրյուշկինի և Մ. Կիրիչեկի՝ քաղաքի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում հայերը հիշատակվում են որպես քաղաքի ամենահարուստ բնակիչներ: Ազդեցիկ էթնիկ խմբերի շարքում ավելի վաղ հաստատված հույների ու իտալացիների մասին խոսվում է հայերից հետո միայն:

Քաղաքի բնակչության աճին համընթաց ավելանում էր նաև հայ ազգաբնակչության թիվը՝ 1867 թ. կազմելով 128, իսկ 19-րդ դ. վերջին՝ մոտ 1000 մարդ⁶: Ի տարբերություն Նոր Նախիջևանի և Դոնի հողում հիմնված հայկական բնակավայրերի, ուր իրենց հաստատումից շատ չանցած 1780-ական թթ. հայերն արդեն սկսում են եկեղեցիների կառուցում և դպրոցաշինություն (20-րդ դարի սկզբին այդ բնակավայրերն ունեին արդեն ութ եկեղեցի, թեմական դպրոցներ, արական և իգական կրթական հաստատություններ), Տազանրոզի հայ բնակչությունը գրեթե մեկ հարյուրամյակ չունեի համայնքային կազմակերպություն, մասնավորապես՝ էթնոպաշտպան մեխանիզմներից կարևորագույնները՝ եկեղեցի, դպրոց: Կարելի է ենթադրել, որ եկեղեցի և դպրոց չունենալը պայմանավորված էր նախ հայերի ոչ այնքան մեծաթիվ լինելու, որքան որ կոմպակտ չբնակվելու (ի տարբերություն հույների, իտալացիների, որոնք իրենց տները կառուցել են քաղաքի որոշակի շրջանում՝ ստեղծելով ամբողջական փողոցներ, այդ փողոցների անվանումները՝ Հունական, Իտալական, պահպանվել են մինչև օրս), Նոր Նախիջևանից հեռու լինելու և, վերջապես, հենց Նախիջևանի եկեղեցական կազմակերպության հոգևոր վարչության կողմից Տազանրոզ քաղաքի հայության հոգևոր – կրթական խնդիրներին ոչ պատշաճ ուշադրություն ցուցաբերելու հետ: Ազգային ինքնության պահպանման այդ հիմնական լծակների բացակայությունն արդյունք էր թերևս նաև այն բանի, որ քաղաքում հաստատվեցին հիմնականում ունևոր, վաճառական հայերը, առավելապես իրենց առևտրական գործունեության հաջողությունն ապահովելու մեջ ավելի շատ մտահոգված խավը: Կարևոր հանգամանք էր և այն, որ «Դրիմից տեղափոխման ժամանակ արդեն հայ գաղթականների քարավանը, ըստ բնակության նախկին վայրերի, բաժանվել էր խմբերի իրենց հոգևորականների գլխավորությամբ: Այնտեղից նրանք նոր բնակավայր տեղափոխեցին նաև իրենց եկեղեցիների ողջ ունեցվածքը, սրբապատկերներն ու մյուս մասունքները»⁷:

Հիմնելով Նոր Նախիջևանը և մյուս հայկական գյուղերը՝ դրիմահայությունն իր հոգևոր հայրերի առաջնորդությամբ նախ սկսեց եկեղեցիներ կառուցել, ապա դրանց կից՝ ծխական դպրոցներ: Տազանրոզում հաստատվեցին հայ ընտանիքներ տարբեր բնակավայրերից: Եվ միայն 18-րդ դարի վերջին հայերի շրջանում սկսում են քննարկումներ, որոնցում կարևորվում է հայ բնակչության համար սեփական եկեղեցի և

⁶ **Киричек М.**, Армянская школа, Таганрогская правда, 1994, 8 октября, с. 4.

⁷ **В. Г. Варганян.** Церковные древности Нор Нахичевана, Община, Историко-культурный журнал Юга России, выпуск десятый, Минеральные Воды, с. 13.

դպրոց ունենալը: Այդ հարցի կենսունակությունը գիտակցաբար է ըմբռնվում քաղաքի հայ հարուստ վերնախավի կողմից: Հայ համայնքի կազմավորումն ու ակտիվացումը, հայկական եկեղեցու, դպրոցի ստեղծումը կապված են 1865-1868 թթ. Տազանրոզի քաղաքագլուխ Միքայել Սերեբրյակովի (Արծաթագործյան) որդու՝ Հակոբ Սերեբրյակովի անվան հետ: Հակոբ Սերեբրյակովը մեծ ճանաչում ուներ Ռուսաստանի հարավի, նաև Մոսկվայի, Պետերբուրգի գործարար շրջանակներում: Ուսումնասիրողները նշում են, որ նա «երկար տարիներ իրեն բնորոշ նրբանկատ կոկիկությամբ վարում էր մանուֆակտուրային առևտուր, այնուհետև ավելի քան տասը տարի զբաղվում էր հացի արտահանմամբ: 1896 թ. հանդես եկավ որպես Միբիրում ծխախոտի արդյունաբերության զարգացման պիոներ՝ Օմսկում բացելով առաջին ծխախոտի գործարանը, մտնելով այնտեղ իննժամյա աշխատանքային օր⁸: Հակոբ Սերեբրյակովը, որ երկրագետների կողմից հիշատակվում է որպես «հայտնի և հաջողակ գործարար», մեծ կապեր ուներ Մոսկվայի հարուստ առևտրական Պ. Տրետյակովի հետ, որը նրան խնդրել էր միջնորդել՝ ձեռք բերելու մի քանի կտավներ: Դրանցից էր Կ. Բյուլովի հեղինակած ռուս գրող Ն. Կուկունիկի դիմանկարը, որը շնորհիվ նրա միջնորդության դարձավ Տրետյակովյան պատկերասրահի գոհարներից մեկը:

1855 թ. Հ. Սերեբրյակովը քաղաք է հրավիրում ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկուն, որի հետ ուներ անձնական կապեր և միջնորդում էր նաև նրա կտավների վաճառքին: Մեծ ծովանկարիչը Տազանրոզին է նվիրում իր կտավներից մի քանիսը (այդ գործերն այսօր պահպանվում են քաղաքային պատկերասրահում):

Այս նույն Հակոբ Սերեբրյակովը 1895 թ. Նիկոլայ 2-րդի թագադրման պատվին քաղաքին է նվիրում Հունական փողոցի վրա գտնվող, իր սեփականությունը հանդիսացող հողատարածքը, պայմանով, որ այնտեղ կառուցվի հայկական եկեղեցի: Հակոբ Սերեբրյակովը դրանից առաջ էլ հայկական եկեղեցու կառուցման նախաձեռնողներից էր: Նրան այս հարցում օգնում էր մոսկովյան վաճառական Շորնիկովը: Գործին մեծ օժանդակություն ցուցաբերեցին մյուս մեծահարուստ հայ ընտանիքները՝ Աղաբաշև, Բաղդասարով, Մարտիրոսով, Տեր-Հարությունով, Հովհաննիսյանց, Խալդրիմյանց եղբայրները: Հայ բնակչության շրջանում հանգանակություն սկսվեց, և արդեն 1897 թ. նոյեմբերին եկեղեցու կառուցման հարցը վերջնականապես դրական լուծում ստացավ: Ընտրվեց նաև եկեղեցու ավագանի: Այդ գործը համայնքը վստահեց Ս. Աղաբաշևին: 1900 թ. մայիսի 21-ին հանդիսավոր պայմաններում հավաքված բազմաթիվ հայերի ներկայությամբ դրվում և օծվում է շենքի հիմնաքարը: 1901 թ. հոկտեմբերին եկեղեցու շենքը հիմնականում կառուցված էր, շրջակա տարածքը՝ մաքրված: Այն կառուցված էր հայ եկեղեցական ճարտարապետական ոճով, ուներ կոնաձև գագաթ, նրան հարող զանգակատուն: Եկեղեցին որոշվեց կոչել Սուրբ Հակոբի անունով, որի հիշատակը նշվում էր հոկտեմբերին, որով, անշուշտ, Տազանրոզի հայերն իրենց երախտագիտությունն էին հայտնում Հակոբ Սերեբրյակովին: 1903 թ. ապրիլին եկեղեցու գագաթներին ամրացվեցին խաչերը: Արարողությանը ներկա էին հայ հոգևորականներ և մեծաթիվ հայ բնակչություն: Եկեղեցու կայացման այս գործընթացին արդեն որոշակի օգնություն էր ցույց տալիս Նոր Նախիջևանի եկեղեցական կազմակերպությունը:

1904 թ. տեղադրվեցին սրբապատկերները: Որոշակի նյութական դժվարություն-

⁸ Гаврюшкин О., Армянская церковь, Таганрог, 1999, с. 80.

ները հաճախ էին ընդհատում եկեղեցու ներքին հարդարանքի ամբողջացման գործը, և միայն 1906 թ. սկզբներին վանքի ամբողջական կառուցումն ավարտվեց: Որոշ չինովնիկական քառքշուկներ նույնպես հաղթահարելով՝ Տազանրոզի հայ ազգաբնակչությունը տոնեց եկեղեցու բացումը: Այն տեղի ունեցավ 1906 թ. մարտի 19-ին հանդիսավոր պայմաններում, որին ներկա էին քաղաքի բոլոր հայ ընտանիքները, տեղական վարչակազմի և հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Եկեղեցու օծումը կատարեց Նախիջևանից ժամանած Մուշե արքեպիսկոպոսը: Նա իր հետ բերել էր հոգևորականների մի խումբ և մեծ երգչախումբ, որի հոգևոր երգերի կատարումը հատկապես ուժեղ ազդեցություն թողեց ներկաների վրա: Եկեղեցու ավագանին՝ Ս. Ադաբաշևն, իր եղբոր՝ երգվյալ ատենակալ Կ. Ադաբաշևի հետ միասին բավականին մեծ աշխատանք էր տարել եկեղեցու բացման արարողությունը կազմակերպված անցկացնելու ուղղությամբ: Ռուս հետազոտողը նշում է. «Ժամերգության ավարտին հյուրերը հրավիրվեցին ճաշկերույթի «Կոնտինենտալ» հյուրանոցում, որը պատկանում էր Ն. Տեր-Հարությունովին: Հայ համայնքը շնորհավորանքներ էր ստանում հյուրերից եկեղեցու առիթով, որը հանդիսանում էր քրիստոնեական հավատին նվիրվածության և ամրապնդման աղբյուր հայ ժողովրդի, նաև քաղաքի ողջ քրիստոնյա բնակչության շրջանում: Մատնանշվում էր նաև, որ հավատով և ոգով ռուս ժողովրդին մոտ կանգնած հայ ժողովուրդը պետք է իրեն զգա ինչպես իր տանը, որովհետև այստեղ ապրող բոլոր ժողովուրդների համար Ռուսաստանը հայրենիք է՝ առանց ազգությունների և կրոնի տարբերության»⁹:

Եկեղեցու բացման առիթով Ս. Ադաբաշևը շնորհավորական հեռագիր էր ստացել Նախիջևանի հոգևորականությունից, որում մասնավորապես նշված էր. «Շնորհավորում ենք և պարտք ենք համարում կիսել հայկական գաղութի ուրախությունը Աստծո նոր տաճարի օծման հանդիսավոր օրվա առթիվ: Թող նորընծա եկեղեցին դառնա հայ հասարակության և Մայր Տաճար Սուրբ Էջմիածնի միջև կապող օղակ»¹⁰: Ուղերձ էր ուղարկել նաև Քիշինի հայկական եկեղեցիների արքեպիսկոպոս Ներսեսը, որով շնորհավորում և օրհնում էր գաղութին և եկեղեցու հոգաբարձուներին՝ աղոթելով Աստծո տաճարի ծաղկման և ժողովրդի հետ միասնականանալու համար ու հույս հայտնում տեսնելու Տազանրոզի եկեղեցու համար արժանավոր հոգևոր հայր: Եկեղեցու բացման արարողության ժամանակ և առաջիկա երկու ամիսներին դեռևս չկար այդ արժանավոր հոգևորականը: Եվ միայն հունիսի 4-ին կայացան Ս. Հակոբ եկեղեցու քահանայի ընտրությունները: Երկու թեկնածուներից (հայր Հովհաննես Օքսենտյանց և հայր Վարդանյանց) հոգևոր ժողովում միաձայն ընտրվեց Եկատերինովկա գյուղի քահանա Հովհաննես Օքսենտյանցը: Սակայն Եկատերինովկայի բնակիչները Նախիջևանի հոգևոր վարչությանը դիմեցին իրենց քահանային վերադարձնելու խնդրանքով: Տազանրոզի հայ հավատացյալների որոշումը չհաստատվեց հոգևոր վարչության կողմից: Մեպտեմբերի 24-ին կայացավ երկրորդ ժողովը, որին Նախիջևանից մասնակցում էր Մուշե արքեպիսկոպոսը: Եվ որքան էլ տազանրոզցիները պնդեցին Հովհաննես Օքսենտյանցի թեկնածությունը կրկին քվեարկելու հարցը, արքեպիսկոպոսը մերժեց՝ հիմք ընդունելով վարչության որոշումը, միաժամանակ առաջարկելով ընտրել հանձնաժողով՝ եպարքոսական ղեկավարությանը իրենց միջնորդագիրը ներկայացնելու նպատակով: Սակայն այս անգամ էլ խնդիրը չուժվեց

⁹ Гаврюшкин О., там же, с. 81.

¹⁰ Там же.

Օքսենտյանցի հարցում: Մի քանի ամիս անց ժողովը Ս. Հակոբ եկեղեցու վանահայր ընտրեց միակ թեկնածուին՝ հոգևորական Վարդանյանցին Կրասնովոդսկից: Սակայն 1906 թ. սեպտեմբերի 9 – ի՝ «Առանձնացված հողի մասին» հրամանագրից օգտվելու, հողակտոր ձեռք բերելու ցանկություն հայտնած Եկատերինովկայի հայերն սկսեցին դուրս գալ համայնքից, իսկ մնացածները, չկարողանալով պահել հոգևորականին (Հովհաննես Օքսենտյանցին), հրաժարվեցին նրա ծառայություններից: Տագանրոգի հայերն ուրախությամբ ընդունեցին այս լուրը և նշանակեցին նոր ժողով, որում երկու հոգևորականների՝ Օքսենտյանցի և Վարդանյանցի թեկնածությունները կրկին դրվեցին քվեարկության: Օքսենտյանցը ստացավ քառասունհինգ ձայն կողմ, երկու դեմ և ընտրվեց Տագանրոգի հայկական եկեղեցու քահանա: Ինչպես նկատում է Վ. Վարդանյանը, «նա [Օքսենտյանցը] ավարտել էր Դոնի հայերի համար այն ժամանակվա ամենամատչելի ուսումնական հաստատությունը՝ Նախիջևան - Բեսարաբյան հոգևոր սեմինարիան, որը պատրաստում էր հոգևորականների և ուսուցիչների՝ եկեղեցական - ծխական դպրոցների համար: 1902 թ. նա ձեռնադրվել էր հոգևորական: 1906 թ. մինչև փակումը, իսկ հետո քանդումը՝ մինչև 1920-ական թվականների վերջը, Օքսենտյանցը Տագանրոգ քաղաքի հայկական եկեղեցու անփոփոխ վանահայրն էր»¹¹:

1907 թ. նոյեմբերի 4-ին և 6-ին հայկական եկեղեցին կատարեց հոգեհանգիստ՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի մահվան առիթով: Քահանա Օքսենտյանցը Տագանրոգի հայկական գաղութի անունից էջմիածին ուղարկեց հեռագիր, որում մասնավորապես ասված էր. «Տագանրոգի հայկական գաղութը, վշտակցելով Վեհափառ սուրբ պատրիարքի անսպասելի մահը, իր ջերմ աղոթքն է հղում Ամենագործի խորանին՝ խնդրելով Նրան ընդունել (մեր հավատքի) ջատագովին սուրբ հայրերի գիրկը՝ ճշմարտության, հավատի և սիրո համար»¹²:

Տագանրոգի Սուրբ Հակոբ եկեղեցին շարունակեց տեղի հայ համայնքի համար իր հոգևոր ազգապահպան առաքելությունը մոտ տասներեք տարի: Շնորհիվ Հովհաննես Օքսենտյանցի ազգանվեր գործունեության, հայերն ունեին իրենց քրիստոնեական հավատի կենտրոն հայկական եկեղեցին, ուր կատարվում էին եկեղեցական տոներն ու ծիսակատարությունները, սգո պատարագները, իրականացվում էին երեխաների մկրտություններն ու հարսանիքները:

Եկեղեցուն կից կառուցվել էր նաև միահարկ շենք՝ եկեղեցական ծխական դպրոցի համար, որն սկսեց գործել որպես երրորդ կարգի դպրոց (մեկ դասարան՝ խառը ուսուցմամբ) և նախատեսված էր հիմնականում չունևոր ընտանիքների երեխաների համար¹³: Պարապմունքները վարում էր նույն ինքը՝ Հովհաննես Օքսենտյանցը:

Խորհրդային իշխանության հաստատումով սկսվեց եկեղեցական ունեցվածքի հաշվառում: Բոլշևիկներին առաջին հերթին հետաքրքրում էին ոսկուց, արծաթից, թանկարժեք քարերից պատրաստված առարկաները: Դրանց մեծ մասի պատմական արժեքը բոլորովին հաշվի չէր առնվում: Ուկրաինայի բանվորագյուղացիական կառավարության (այդ տարիներին Տագանրոգը մտնում էր Ուկրաինայի կազմի մեջ) 1919 թ. հունվարի 23-ի դեկրետով եկեղեցական և կրոնական կազմակերպությունների ողջ ունեցվածքը, շենքերը հայտարարվեցին ազգային սեփականություն և հանձն-

¹¹ В. Варданян, Духовный пастырь таганрогских армян, Вехи Таганрога, Историко-литературный альманах, N 10, декабрь, 2001, с. 23.

¹² Гаврюшкин О., там же, с. 84.

¹³ Киричек М., там же.

վեցին տեղական կամ կենտրոնական պետական իշխանությունների տնօրինությամբ: 1922 թ. Սուրբ Հակոբ հայկական եկեղեցուց բռնագրավեցին արծաթե հինգ սրբապատկեր, խաչերը և ոսկուց պատրաստված բոլոր առարկաները:

1929 թ. հոկտեմբերին քաղաքային խորհրդի թիվ 1151 կարգադրությամբ հրաման արձակվեց եկեղեցիներն ակումբներին և հացահատիկի պահեստներին օգտագործման հանձնելու մասին: Հայկական եկեղեցու հարցը քննարկվում է Տագանրոզի քաղաքային խորհրդի նախագահության 113-րդ գումարման 1929 թ. դեկտեմբերի 26-ի նիստում և ընդունվում է որոշում. «Նպատակային համարել փակել Երրորդ Ինտերնացիոնալ փողոցի վրա գտնվող հայկական դպրոցը, քանի որ քաղաքում կուլտուր - լուսավորչական կարիքների լիակատար բացակայության պայմաններում դրանից օգտվում են աննշան թվով հայ հավատացյալներ՝ 250 չափահաս բնակչությունից 129-ը»¹⁴:

Եկեղեցու շենքի քանդումն սկսվեց 1930 թ. օգոստոսին և վերջնականապես ավարտվեց 1956 թվականին: Եկեղեցու տեղում կառուցվեց քառահարկ բազմաբնակարան շենք:

Պատմաբան Պ. Ֆիլևսկու վերը հիշատակված գրքում մի այսպիսի դրվագ կա. «Հայկական քանդված եկեղեցու մոտով մի ծեր կին քարշ էր տալիս սասկած շանը՝ եկեղեցու ետևի բարձրությունից ներքև գցելու համար: Այդ ժամանակ անցնում է մի կոմունիստ, որ ծիծաղելով ասում է.

- Ինչպե՞ս ես դու առանց տերտերի թաղում շանը:

- Մի՞թե միայն շներին են առանց քահանայի թաղում: Կոմունիստներին՝ նույնպես, - պատասխանում է ծեր կինը»¹⁵:

Հայկական դպրոցի ճակատագիրը վճռվեց նույն կերպ: Դպրոցն անցավ քաղաքային ժողովրդաբժնի տնօրինությանը: Հայերենի պարապմունքներն անցկացվում էին միայն դպրոցին կից ստեղծված հայկական ակումբում: Օքսենտյանցը հեռացվեց ուսուցչությունից:

Հայկական եկեղեցիների փակումից և քանդումից հետո Դոնում շատ հայ հոգևորականներ շարունակում էին կատարել իրենց պարտականությունները, իրականացնում էին հոգևոր ծիսակատարություններ հավատացյալների համար, սակայն նրանց պատվերով և նրանց տանը: Օքսենտյանցը մինչև 1938 թ. ապրում էր Տագանրոզում և նման կերպ էր կատարում իր հոգևոր ծառայությունը հայ համայնքին: 1938 թ. Դոնի մյուս հոգևորականների նման նա ևս ձերբակալվեց «հակահեղափոխական քարոզչության և նացիոնալիստական, ապստամբական խմբերի ղեկավարման» մեղադրանքով:

Հայկական դպրոցն իր ակումբային պարապմունքներով, այնուամենայնիվ, դեռ որոշ ժամանակ պահպանեց իր անվանումը, ստացավ խորհրդային դպրոցի առաջին աստիճանի կարգավիճակ: Դասերն անցկացնում էին համատեղությամբ աշխատող ուսուցիչները: Երկար ժամանակ չէր գտնվում հարմար մեկը, որ գլխավորեր դպրոցն ու ակումբը: Եվ միայն 1924 թ. դպրոցի ղեկավար նշանակվեց երիտասարդ կոմերիտական, գրագետ, հայերեն և ռուսերեն լեզուներին տիրապետող Աշոտ Մեժլումյանը (հետագայում ՌԽՖՍՀ-ի պատվավոր ավտոշինարար, ճարտարապետ, քաղաքի մի շարք ձեռնարկությունների ղեկավար, բազմաթիվ խոշոր շինությունների, կառույցնե-

¹⁴ ТФ. ГАРО, ф. 462, ед. оп. 1, ед. хр. 41, л. 21.

¹⁵ П. П. Филевский, там же, с. 89.

րի հեղինակ, Տազանրոգ քաղաքի պատվավոր քաղաքացի): Դպրոցի վարիչ Ա. Մեծլուսյանը, չնայած շատ կարճ՝ ընդամենը մեկ տարի ղեկավարեց դպրոցը, սակայն լավագույն դպրոցական գործով է սկզբնավորվել նրա՝ որպես քաղաքի նշանավոր և պատմական անհատի աշխատանքային կենսագրությունը:

1927 թ. հայկական դպրոցը մտավ քաղաքի ազգային փոքրամասնությունների՝ երեխաների համար ստեղծված առաջին ինտերնացիոնալ դպրոցի մեջ, իսկ երկու տարի անց՝ լուծարվեց: Հայ երեխաները սկսեցին հաճախել քաղաքի մյուս դպրոցները, ուր դասավանդումը կատարվում էր միայն ռուսերեն լեզվով: Դպրոցի շենքը երկար տարիներ տրամադրվեց բանվոր երիտասարդության երեկոյան (գիշերային) դպրոցին, 1987 թ.՝ Տազանրոգի միջրջանային դատախազությանը (Տազանրոգի քաղաքային խորհրդի գործկոմի 1987 թ. ապրիլի 1-ի թիվ 93 որոշմամբ), որին այնուհետև թույլատրվեց քանդել շենքը՝ կիսավթարային լինելու պատճառով (1988 թ. փետրվարի Տազանրոգի քաղաքային գործկոմի թիվ 48/9 որոշմամբ), 1988թ. հունիսին շենքը հատկացվում է «Մոնոլիտստրոյ - 4» կազմակերպությանը և, վերջապես, 1995 թ. մայիսին քաղաքային իշխանությունները բաց աճուրդում վաճառեցին շենքը «Շենվ» մասնավոր ձեռնարկությանը, որն այն վարձակալության է տալիս մինչև օրս¹⁶:

20-րդ դարի սկզբին Տազանրոգում կառուցված հայկական Մուրբ Հակոբ եկեղեցու և ծխական դպրոցի ծնունդը պայմանավորված էր մոտ հազարի հասնող հայ ազգաբնակչության ազգային ինքնագիտակցության վերելքով: Դրա շնորհիվ էր, որ Տազանրոգի հայկական համայնքը, թեև ոչ երկար ժամանակով, ձեռք էր բերել ազգային նկարագրով վառ արտահայտված էթնիկ ինքնություն: Եկեղեցին կատարում էր կրոնական ծեսեր, նշում էր տոներ, աշխատանք էր տանում ազգային ավանդույթների և սովորությունների վերածնունդ, մայրենի լեզվի և մշակույթի պահպանման ուղղությամբ: Դպրոցում, բացի դաս-պարապմունքներից, կազմակերպվում էին մայրենի լեզվով ընթերցումներ ցանկացողների համար, հանդիպումներ քաղաք ժամանած նշանավոր գործիչների հետ: Եկեղեցու և դպրոցի միջոցով Տազանրոգի հայերը կապեր ունեին Նոր Նախիջևան, Չալթր, Ազովի, Նովոռոսիյսկի հայկական բնակավայրերի հետ: Մուրբ Հակոբ եկեղեցին կապող օղակի դեր էր կատարում քաղաքի հայ հավատացյալների և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միջև, անմիջական կապեր ունեին Հայաստանի, Ռուսաստանի տարբեր հայ գաղթօջախների հոգևոր թեմերի հետ: Խորհրդային իշխանության կողմից հայ եկեղեցու և դպրոցի փակումը խոշոր հարված հասցրեց համայնքին, որը գրկվեց ազգային ինքնության պահպանման հիմնական միջոցներից: Նրան ավելի իրատեսորեն սկսեց սպառնալ ռուսականացման վտանգը: Նույն ճակատագրին արժանացան նաև ազգային մյուս փոքրամասնությունները: Դեռևս 19-րդ դարի կեսերից կառուցված հրեական սինագոգան, հունական ուղղափառ, քիչ ուշ՝ գերմանական կաթոլիկ եկեղեցիները և դպրոցները նույնպես փակվեցին:

Անցյալ դարի 90-ական թվականների սկզբներից Տազանրոգի հայ բնակչության թիվը կտրուկ ավելացավ՝ ի հաշիվ Ադրբեջանից, Լեռնային Ղարաբաղից, Հայաստանից, Վրաստանից մեծ թվով արտագաղթողների հոսքի: Առաջացավ նաև հայկականության պահպանման խնդիրը, որը կարող էր լուծել համայնքային կազմակերպության վերածնունդը միայն: Քաղաքում 90-ականների սկզբից սկսվել էր ազգային փոքրա-

¹⁶ К истории здания армянской церкви и церковно-приходской школы в Таганроге (Извлечение из архивных документов нашего времени), Вехи Таганрога, Историко-литературный альманах, N 10, декабрь, 2001, с. 9-11.

մասնությունների հասարակական կազմակերպությունների ստեղծման գործընթաց, մարզային արդարադատության վարչության կողմից գրանցվել և գործում էին գերմանական, հրեական, հունական համայնքները: Հայկական համայնքի «ՆԱԻՐԻ» կազմակերպությունը ստեղծվեց 1997 թ. մարտին՝ խնդիր դնելով ծավալել ազգապահպան գործունեություն: Իր գոյատևման հենց սկզբից համայնքը դիմել է քաղաքային իշխանություններին՝ համայնքին վերադարձնելու հայկական նախկին ծխական դպրոցի շենքը, սեփականատերը առաջարկել է գնել բավական բարձր գնով, բայց համայնքը չի ունեցել ֆինանսական միջոցներ: Բազմաթիվ փորձեր են արվել կառուցելու հայկական եկեղեցի: Մասնավորապես, քաղաքային իշխանություններից ձեռք է բերվել համաձայնություն, տրամադրվել է հողատարածք, համայնքի ղեկավարությունը եկեղեցու կառուցման ծախսերի նախահաշվարկ է կատարել, ձեռք է բերել ապագա եկեղեցու նախագծի տարբերակներ, կապեր են ստեղծվել Դոնի Ռոստովի Սուրբ Կարապետ եկեղեցու հետ, որի քահանան՝ Տեր Թադեոսը, Տագանրոգի հայկական համայնքի կազմակերպած շատ միջոցառումների իր անձնական մասնակցությունն է ցուցաբերել:

Եկեղեցի կառուցելու համար ֆինանսական միջոցներ հավաքել համայնքին այդպես էլ չի հաջողվել: Փորձերը ձախողվել են եկեղեցու հարցում, բայց կիրակնօրյա դպրոց ստեղծվել է: Պարապմունքներն անց են կացվել քաղաքային վարչակազմի տրամադրած Մետալուրգիական քոլեջի շենքում: Հայաստանի Հանրապետության Կրթության և գիտության նախարարությունը Ռոստովում գտնվող ՀՀ հյուպատոսական ծառայության միջոցով Տագանրոգ է ուղարկել դպրոցի երկու խմբերի համար անհրաժեշտ քանակությամբ «Այբբենարաններ», այլ դասագրքեր: Համայնքը յոթ տարի շարունակ գործունեություն է ծավալել՝ չունենալով շենքային պայմաններ, ֆինանսական միջոցներ: Համայնքի անդամ որոշ գործարարների տրամադրած դրամական միջոցները բավարարել են միայն առանձին միջոցառումներ, ազգային եկեղեցական տոներ կազմակերպելուն: Չնայած նրան, որ համայնքն այդպես էլ չկարողացավ համախմբել հայ հասարակության բոլոր շերտերին ու խմբերին, սակայն իր հայնպաստ գործունեությամբ կարողացավ արթնացնել ազգային ինքնագիտակցությունը, բարձրացրեց օտար երկրում համայնքային կյանքի կազմակերպման հիմնախնդիրը, հայկական եկեղեցի ու դպրոց ունենալու անհրաժեշտությունը: 2004 թ. ամռանը համայնքի ղեկավարի ընտանիքը վերադառնում է հայրենիք և, զրկվելով իր նախագահից, «ՆԱԻՐԻ» հայկական համայնքը փաստորեն դադարեցնում է գործունեությունը:

Այսօր Տագանրոգի մոտ 10 հազարի հասնող հայ բնակչությունը չունի իր համայնքային կազմակերպությունը, էթնոպաշտպան մեխանիզմներից հիմնականները՝ եկեղեցի և դպրոց: